

1 SYNTAKTICKÉ VZTAHY

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Kapitola popisuje typy syntaktických vztahů – koordinace, adordinace a dominance. Jsou zde vysvětleny způsoby a prostředky jejich vyjádření.

CÍLE KAPITOLY

- Objasnit pojem syntaktické vztahy.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Syntaktické vztahy, koordinace, adordinace, zmnožení, dominance, kongruence, rekce, přimykání.

Syntax se zabývá vyššími celky větné povahy, které vznikly spojením a usouvztažněním slov a víceslovných pojmenování (sousloví, fráze). Dílčí složky těchto vyšších celků jsou navzájem spjaty vztahy, říkáme jim vztahy **syntaktické**. Syntaktické vztahy mohou být realizovány:

- mezi větnými členy (v rámci věty);
- mezi větnými celky navzájem (v rámci souvětí).

Rozlišujeme **dva základní syntaktické vztahy**, a to vztah mezi členy nebo celky:

- **na téže syntaktické úrovni, tj. ZMNOŽENÍ** (dříve koordinace);
- **na různých syntaktických úrovních, tj. DOMINACE** (dříve determinace, subordinace).

Termín **zmnožení** (z **MČ 3**) signalizuje, že jde o zmnožené (vícečetné) obsazení téže syntaktické pozice. Díky syntaktickému vztahu zmnožení vznikají ve větě členy obsazující více složek, a to buď skupiny **koordinační**, anebo **adordinační**:

a) tzv. **koordinační skupina** pojmenovává různé dílčí jevy (entity), vznikají vícenásobné (**několikanásobné**) větné členy, srov. např.

dědeček, babička, vnučka a vnuk; příjemná a ochotná (prodavačka); (koupil) víno i chlebičky; (psal) zajímavě, ale pomalu aj.

b) pomocí tzv. **adordinační skupiny** se pojmenovává tentýž jev (tataž entita), ale různými výrazy, srov. např. označení téže osoby dvěma složkami tvořícími skupinu (vlastní jméno osoby + připojené další označení, zařazení) *Jan Amos Komenský, učitel národů*; větný člen představovaný adordinační skupinou není několikanásobný, ale **komplexní**.

Podle **MČ 3** je pravým syntaktickým vztahem až **dominance**, tedy vztah mezi nestejnorodými členy nebo celky, z nichž jeden je nadřazen druhému (dominuje nad ním). Realizací syntaktického vztahu dominance:

- v rámci věty vznikají **skladební dvojice** (neboli v pl. syntagmata, v sg. (to) syntagma, bez syntagmatu): *čerstvé ovoce, mladá herečka, otcovo auto; test inteligence, toužit po penězích, poslouchat rodiče; stěna u okna, mluvit zřetelně* aj.; (blíž viz v 1.4.3);
- v souvětí se setkáváme s tzv. **hypotaktickým souvětím**, v němž jsou věty na různých syntaktických úrovních. Hlavní věty, které jsou na úrovni nejvyšší, jsou vždy mluvnicky nezávislé, věty vedlejší jsou závislé:
Jiří nám nikdy neprozradil, že se chce stát spisovatelem.
Dlouho tajil, jaké má ambice.

1.1 Zmnožení

Zmnožení je v souvětí zastoupeno řetězci dvou nebo více vedlejších vět stejného typu, které jsou obdobou několikanásobných větných členů, např.:

Lenka mě požádala, abych k ní odpoledne přišla na návštěvu a donesla jí nějaká jablka z naší zahrady.

Honzík věděl, že tentokrát se jeho známky tatínkovi líbit nebudou a že si je bude muset opravit.

Dál bývá tvořeno parataktickým (souřadným) souvětím s více hlavními větami: *Chlapci pobíhali po hřišti, děvčata si hrála na slepou bábu, některé děti poslouchaly zajímavé vychovatelčino vyprávění a kuchařky se snažily dovařit oběd co nejrychleji.*

Spojení stejnorodých složek (nevětných nebo větných) se nazývá **parataktické** (viz u 3.1).

Kromě tradičních několikanásobných větných členů (koordinačních skupin) se nověji řadí do rámce syntaktického vztahu zmnožení také poněkud odlišný typ vícečetného obsazení syntaktické pozice, který je představován tzv. **adordinační skupinou** neboli skupinou s přístavkem. Dosavadní školská praxe řadila přístavky mezi shodné přívlastky, i když ve skutečnosti má přístavková skupina rovněž **rysy vícečetnosti**, tzn. vícekrát se v ní pojmenovává táž realita (zatímco ve skupině koordinační je pod každým dílčím výrazem skryta další odlišná realita).

Příklad adordinační skupiny:

Přijela Jana, moje výborná kamarádka, povoláním středoškolská učitelka, výchovná poradkyně zdejšího gymnázia, matka dvou dcer. Zde platí, že Jana je jak moje výborná kamarádka, tak také středoškolská učitelka a výchovná poradkyně zdejšího gymnázia a zároveň matka dvou dcer.

V této souvislosti upozorňujeme na **pravopisný rozdíl** mezi koordinační a adordinační skupinou ve větě:

- u koordinační skupiny (několikanásobného větného členu) **klademe čárku – pokud k tomu nastal důvod – pouze mezi její součásti (složky)**, nikoli za celou skupinu:

Babička, dědeček a jejich vnuk jezdí často na hory.

Filip, Jakub, Matěj a Vojtěch mají společné zájmy.

V obchodě jsme koupili minerálky, pečivo, ovoce a zeleninu.

Vzdělaný oděvář potřebuje znát kapsu lištovou, nakládanou nebo patkovou.

- u adordinační skupiny **vždy oddělíme čárkami její součásti a čárku umístíme pokaždé i za skupinu:**

Jana, moje výborná kamarádka, povoláním středoškolská učitelka, výchovná poradkyně zdejšího gymnázia, matka dvou dcer, se s rodinou loni přestěhovala na vesnici.

Na výběru kamenů by bylo ovšem radno domluvit se předem, aby pak nedošlo k rozmlškám třeba mezi Věrou Chytilovou, režisérkou, a Václavem Marhoulem, tehdejším barrandovským šéfem.

Na jaře 1995 mi zavolala **Soňa Čechová**, šéfredaktorka týdeníku **Mosty**, a tázala se mě, zda bych byl ochoten přijet.

1.2 Koordinační skupina

Uvnitř koordinační skupiny se rozlišují různé **významové poměry** mezi složkami skupiny, která syntakticky funguje jako **jeden (několikanásobný) větný člen**:

- a) **slučovací** – paratakticky spjaté členy plní stejnou měrou společnou syntaktickou funkci; základní spojovacím prostředkem je spojka *a* (**děvčata a chlapci**), dalšími pak *i*, *ani*, zdvojené *ani – ani*, *jednak – jednak*, *dílem – dílem*, *hned – hned*, *zčásti – zčásti*, *tu – tu* a dvojitá slučovací spojka *jak – tak*. Při zdvojení spojovacích výrazů je **nutno psát čárku mezi součásti koordinační skupiny** (mezi složky členu nebo větné celky). Při použití slučovacích spojek *a*, *i*, *ani*, *nebo*, *či* se čárka mezi složky neklade. Za koordinační skupinou se čárka nepíše.
Např.: *Přijedou děvčata i chlapci.*

Nepřijedou děvčata ani chlapci.

Přijedou jednak děvčata, jednak chlapci.

Jak děvčata, tak chlapci si výlet do skanzenu pochvalovali.

- b) **stupňovací** – vyskytuje se mezi součástmi koordinační skupiny, které mají nestejnou míru závažnosti (obvykle je jeden významnější). Pokud významnější člen koordinační skupiny stojí na druhém místě, jde o spojení **vzestupné**, např. *Odpovídal mi stručně, ba (až) jednoslovně*. Méně se setkáváme se spojením **sestupným**: *Odpovídal mi ne-li jednoslovně, pak alespoň (dost) stručně*. Jednoduchá stupňovací spojka je *ba* (bývá provázena výrazy *dokonce*, *i*, *ještě*, *navíc*, *až*), v běžném užití však mizí. Častější je dvojitá stupňovací spojka *nejen – ale (i)* a také *nejen – nýbrž (i)*.

Např.: *Koupili si nejen noviny, ale i časopisy.*

Jiří si přál napsat nejen povídku, nýbrž i moderní román.

- c) **odporovací** – složky koordinační skupiny plní sice stejnou syntaktickou funkci, jsou ale významově v rozporu:
- pokud platí jen jeden ze členů, jde o význam **opakový** (*ne povídka, ale román; v knihovně, a ne/nikoli ve studovně*); základní odporovací opakovou spojkou je *ale*; používáme také *nýbrž*, případně *a* se zápornkou *ne/nikoli*;
 - pokud není ani jeden ze členů zcela popřen a je pouze omezen, jde o význam **omezovací** (*nový, avšak nmoderní; muž se choval slušně, a přece podezřele*); u tohoto významu se používají spojky *ale*, *avšak* a další prostředky jako *zato*, *zato však*, *a přece* aj.
- d) **vylučovací** – součásti koordinační skupiny nemohou platit souběžně, tzn. platí pouze první, druhá nebo jiná uvedená varianta; v rámci vylučovacího poměru rozlišujeme:
- **nezvýrazněná** (eventualitní) spojení: nejčastěji spojená spojkou *nebo*, *anebo* a *či*, která se blíží slučovacímu významu a v písmu se čárkou neodděluje: *Ráda si přečtu nový román nebo soubor povídek.*
Vybírám si je podle rad přátel anebo podle doporučení kritiky.

- **zvýrazněná** a striktně se vylučující spojení, jejichž složky je nutné čárkou oddělit; nejčastěji se užívá jak spojka *nebo/anebo*, tak dvojitá spojka *bud' – (a)nebo*, ta neslučitelnost variant ještě zdůrazňuje:

Kritik je bud' objektivní, nebo předpojatý.

Knihu budu číst bud' ještě před spaním, anebo zítra cestou ve vlaku.

Méně se zde uplatňují spojky *at' – at'*, *at' – nebo*, *at' – či*, také při jejich použití se mezi součásti koordinační skupiny píše čárka.

- e) **důsledkový** – vyskytuje se v takové koordinační skupině, kde druhý výraz v pořadí uvádí něco, co plyne z významu výrazu předchozího (je jeho následkem); užívá se víc mezi větami v souvětí (*Šárka onemocněla, a proto se nemohla zúčastnit zájezdu.*) než v rámci několikanásobného větného členu (*Byla mladá, a tedy i naivní. Kupovala si značkové, a proto i drahé oblečení.*) – také zde se klade čárka pouze mezi součásti koordinační skupiny; nejfrekventovanějšími spojovacími prostředky jsou: *(a) proto*, *(a) tedy (i)*.

Mezi větami v souvětí se u parataktických spojení vyskytuje navíc ještě významový poměr **příčinný** (srov. i v části 3.1).

K **interpunkci** je třeba si pamatovat, že mezi součástmi koordinační skupiny je **téměř vždy čárka**, jen při použití slučovacích spojek *a*, *i*, *nebo*, *či*, *ani* se čárka neklade. Znovu připomínáme, že **za koordinační skupinu** se běžně čárka **nepíše**.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Rozhodněte, zda je interpunkce použita správně. Při odůvodnění používejte termíny koordinační a adordinační skupina.

Zdeněk Miler, známý český výtvarník, je autorem postavičky krtka, oblíbeného hrdiny dětských knížek i filmů.

Koordinační skupinou může být představován v podstatě **každý větný člen**, uvnitř dílčí věty má pak podobu členu několikanásobného. U přísudku se setkáme s některými typy, které je lépe hodnotit ne jako několikanásobný přísudek, ale jako další větu v souvětí. Tomuto souvětnému pojetí dávala naše syntaktická tradice přednost (vymezoval se jedině několikanásobný přísudek s jednou sponou a několikanásobnou jmennou částí: *Byl mladý a vzdělaný; Psi jsou věrní a přítulní.*). Za větu s **několikanásobným přísudkem** se nyní kromě uvedeného případu považují tyto typy:

- a) **vyjádření jednoho děje několika VF** (obvykle nevyžadujícími pravovalenční doplnění), která označují fáze nebo složky tohoto děje:

Hrušky zrály a voněly; Štěňata kňučí, štěkají a perou se; Nebe se zatahovalo a tmavlo;

b) **použití více VF**, přičemž jednotlivá slovesa jsou společně rozvíjena stejným větným členem na nižší syntaktické úrovni, zvl. předmětem nebo příslovečným určením:

Milada chápala a tolerovala Jakubovy koničky; Svatebčané jedli, pili a radovali se až do rána; Jiří tvořil a publikoval od mládí;

c) **použití více infinitivů, které významově doplňují VF** představované slovesem modálním nebo fázovým:

Měli byste/Musíte/Začněte častěji větrat a uklízet; Chtěla bych dostudovat češtinu a věnovat se svému oboru; Nesmíš se zbytečně trápit ani rozčilovat.

1.3 Adordinační skupina

Školsky bývá tato skupina hodnocena jako syntagma (skladební dvojice), kde na vyšší syntaktické úrovni stojí **první výraz představovaný nadřazeným substantivem**. To je **rozvíjeno tzv. přístavkem** neboli shodným substantivním přívlastkem, který je postponován a volně připojen na druhé místo. Takové řešení vyplývá z charakteru skupiny s přístavkem, který se zčásti skutečně chová skutečně jako závislý člen, neboť významově zpřesňuje první substantivum (první substantivum bývá významově širší, to druhé jeho význam konkretizuje). Stojí tedy na pomezí mezi skladební skupinou (ta vzniká díky dominanci) a zmnožením coby vícečetným větným členem.

(1) *Vysokopecní struska, (tedy) vedlejší produkt při výrobě surového železa, se díky svému složení hodí i k využití ve stavebnictví.*

(2) *Z první naší rodinné finanční investice, totiž koupě rodinného domu, jsme měli zprvu velké obavy.*

- Skupina s přístavkem se podobá také několikanásobnému členu, a to tím, že **pořadí jejich součástí je zaměnitelné**, což u syntagmatu nepřichází v úvahu (v syntagmatu se nemůže řídicí člen proměnit v závislý a naopak):

Vedlejší produkt při výrobě surového železa, tedy vysokopecní struska, se díky svému složení hodí i k využití ve stavebnictví.

Z koupě rodinného domu, první naší rodinné finanční investice, jsme měli zprvu velké obavy.

- Lze také použít jen jedinou (libovolnou) část původní skupiny s přístavkem, aniž se poruší základní smysl sdělení:

Z koupě rodinného domu jsme měli zprvu velké obavy.

Jak vyplývá z předchozího výkladu, výrazy ve skupině s přístavkem lze rovněž chápat jako **jediný (vícečetný) člen obsazující ve větném celku tutéž syntaktickou pozici**; celou skupinu tedy považujeme za tzv. **komplexní větný člen** (nikoli několikanásobný jako u skupiny koordinační). Toto pojetí se pokládá za modernější.

Současná syntax vnímá podobnost skupin adordinační a koordinační při **obsazování téže syntaktické pozice**, a proto obě skupiny řadí vedle sebe jako dva poněkud odlišné případy **zmnožení** coby syntaktického vztahu. Významová odlišnost mezi oběma skupinami spočívá v tom, že:

- složky koordinační skupiny tvoří člen několikanásobný, pojmenovávají více **rozdílných** entit (= osob, vlastností, objektů reality apod.);
- zatímco složky skupiny adordinační (přístavkové) pojmenovávají **stále tutéž** entitu, a to více výrazy.

V příkladové větě (1) tvoří výraz *Vysokopecní struska, (tedy) vedlejší produkt při výrobě surového železa* komplexní podmět, ve větě (2) je adordinační skupina komplexním předmětem (*Z první naší rodinné finanční investice, totiž koupě rodinného domu*).

Zmnoženy, a tedy představovány jak skupinou koordinační, tak skupinou adordinační mohou být i další větné členy. Výrazy v adordinační skupině nebývají na rozdíl od skupiny koordinační spjaty běžnými spojkami, ale zvláštními tzv. adordinačními (přístavkovými) výrazy. Univerzální výraz je tj., původně větné vyjádření „to je; to jest“, dále pak *totiž; a to* nebo *tedy*. Adordinační spojovací výraz může i scházet. Přístavky coby součást adordinační skupiny znamenají nejčastěji prosté vysvětlení, pak jsou připojeny výše uvedenými adordinačními výrazy; výraz často chybí:

Praha, hlavní město České republiky, se pyšní řadou známých památek.

V našem jídelníčku by neměly chybět hrách a sója, (tj.; tedy; totiž) luštěniny s vysokým podílem rostlinných bílkovin.

Na Lence se mi nelíbí jedna její nepěkná vlastnost, a to prostorekost.

Další příklady a bližší specifikaci adordinačních výrazů najdete v publikaci **Čeština pro učitele**.

K interpunkci v rámci adordinační skupiny dodáváme:

- v případě, že první součást (obvykle dvojdílné) adordinační skupiny je představována vlastním jménem, pojímá se druhá složka jako původní „klasický“ volně připojený přístavek a odděluje se vždy čárkami;
- je-li však pořadí opačné, není zvykem vlastní jméno čárkami oddělovat; celá skupina se chová jako těsná, pokud ovšem není vlastní jméno připojeno nějakým speciálním adordinačním výrazem;

Karel Slaviček, otcův nejlepší kamarád z dětství, k nám jezdívá o prázdninách s rodinou X ale: Otcův nejlepší kamarád z dětství Karel Slaviček k nám jezdívá o prázdninách s rodinou.

Na rozdíl od varianty se speciálním adordinačním výrazem u vlastního jména na 2. místě: *Otcův nejlepší kamarád z dětství, tedy/jmenovitě Karel Slaviček, k nám jezdívá o prázdninách s rodinou.*

SAMOSTATNÝ ÚKOL

V následujících různorodých celcích rozlišujte skupiny koordinační a adordinační. V obou skupinách se zamyslete nad interpunkcí.

(1) *Jak bratr, tak sestra přijede o víkendu na návštěvu.* (2) *Oba souhlasili s mým návrhem, totiž s uspořádáním rodinné oslavy u příležitosti bratrových zásnub.* (3) *Koupíme mu společný dar, a to horkovzdušnou troubu.* (4) *Podpoříme tím bratrova koníčka, tj. vaření.* (5) *Na troubu nám přispěje i jeho dlouholetý spolupracovník a kamarád Emil Rybář.* (6) *Emil nejí maso, ryby ani houby.* (7) *Kvůli němu připravíme co nejvíce moučných jídel, hlavně palačinky a lívance.*

1.4 Syntaktický vztah dominance

Tento syntaktický vztah je podstatný pro vnitřní výstavbu každé výpovědi, jak bylo už připomenuto, pokládá se tedy za **základní syntaktický vztah. Dominance** spočívá v tom, že jeden z výrazů je užit v daném spojení jako člen **nadřazený (dominující)**, další výraz (výrazy) jsou na něm **závislé** (jsou to členy **dominované**). Přitom platí, že bez užití členu dominujícího by nemohly existovat ani závislé (dominované) členy.

Realizací syntaktického vztahu dominance mezi dvěma výrazy nevětné povahy vzniká **syntagma** čili **skladební dvojice**. Závislost dominovaného členu v rámci syntagmatu se projevuje formálně, a to trojím způsobem: shodou, řízeností nebo přimykáním.

1.4.1 SHODA (KONGRUENCE)

Shoda je realizována uvnitř skladební dvojice tak, že dominující člen určuje základní gramatické kategorie i členu dominovanému, kategorie jsou tedy totožné, shodné. Dominovaný člen je od dominujícího kopíruje, srov. např.:

- shodný adjektivní přívlastek se shoduje s dominujícím substantivem v pádě, čísle a jmenném rodě, u maskulin v plurálu ještě v životnosti: *malý chlapec, od malého chlapce... s malým chlapcem; malí chlapci* atd.

Shoda je realizována také mezi přísudkem a podmětem, který slovesnému tvaru zadává shodové kategorie, tj. osobu, číslo, popř. (v minulosti) jmenný rod a (u maskulin v plurálu) životnost: *Středověký hrad chátral. Středověké hrady chátraly. X Všichni Jakobovi kamarádi toužili po vlastní motorce.*

Složitější případy kongruence nastávají jak u shody přísudku s podmětem několikanásobným, tak u podmětů jinak atypických (genitivních, větně vyjádřených; viz u 2.1.1). Shodná je i většina doplňků.

1.4.2 ŘÍZENOST (REKCE)

Řízenost spočívá v tom, že dominující člen nasměruje člen, který na něm závisí, **do příslušné pevné pádové formy**. Týká se to především předmětových sloves, která vyžadují předmět v pevném pádě (prostém či předložkovém). Vazba s příslušným pádem se objevuje také u některých adjektiv: *Zaplatil účet; Snil o motorce; Byl spokojený s výkonem.*

Řízeností lze vyjádřit rovněž závislost jednoho substantiva na druhém, nejčastěji se jedná o neshodné genitivní přívlastky: *volba povolání; koloběh života*; srov. genitiv adnominální.

Řízené neshodné přívlastky v jiném pádě než v genitivu se vyskytují u dějových substantiv, která vznikla ze sloves a převzala i původní slovesnou vazbu: *blahopřání novomanželům; běh přes překážky; víra v budoucnost; snaha o kompromis.*

1.4.3 PŘIMYKÁNÍ (ADJUNKCE)

Při přimykání **není závislost** členu dominovaného na členu dominujícím nijak **formálně vyjádřena**. Oba členy stojí prostě vedle sebe, aniž se člen závislý (dominovaný) formálně podržuje členu na vyšší syntaktické úrovni. Nejzřetelněji lze adjunkci pozorovat u příslovečných určení, která jsou primárně vyjádřena příslovci, ta totiž jako neohebný slovní druh svůj tvar ani změnit nemohou:

Oznámili to přesně/jasně/hned/brzy. Přišla domů/nahoru/rychle.

O přimykání hovoříme i tehdy, má-li příslovečné určení jinou podobu, tj. podobu substantivního tvaru nebo předložkového pádu. Pád takového závislého substantiva není v tomto případě dán vazbou (může se měnit pád i předložka):

Oznámili to v rozhlase/prostřednictvím rozhlasu. Přicházela schodištěm/po schodech/rychlým krokem.

Přimykání se vyskytuje také u všech tvarově neřízených neshodných přívlastků:

skříňka na knihy/s knihami/nad stolem/u okna/vedle postele; obrázek od syna/pro maminku/k narozeninám/z lásky/v albu; pád z kola/na zem/pod stůl/do vody...

SAMOSTATNÝ ÚKOL

V následujících celcích určete, kde a jakými formálními prostředky je realizován syntaktický vztah dominance:

(1) *Maminka často vzpomínala na dětství.* (2) *Hodiny v ložnici potichu tikaly.* (3) *V noci se občas ozvalo neklidné kňučení psa.* (4) *Jakub se upřímně radoval z Miladinyých úspěchů.* (5) *Pověz mi o svých pocitech.* (6) *Přípravy na dovolenou proběhly v klidu.* (7) *Návrat domů jsme očekávali s napětím.*

SHRNUTÍ KAPITOLY

Kapitola je zaměřena na pochopení syntaktických vztahů, jako je koordinace, adordinace, dominance a **způsoby jejich vyjádření**, jako je kongruence, rekce, adjunkce a juxtapozice a asyndeton (tedy spojení bezspojkové). Zároveň je potřeba věnovat pozornost i **prostředkům vyjádření syntaktického vztahu**. Těmito prostředky jsou: ohýbací přípony, podřadicí spojky, vztažné výrazy, slovosled a větosled (u přimykání a juxtapozice), souřadicí spojky.

